

СОВІСТЬ ЯК ПОКАЗНИК МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В РАННЬОМУ ОНТОГЕНЕЗИ

Висвітлено теоретичні підходи до розкриття змісту поняття “совість” як показника розвитку моральної самосвідомості особистості. Узагальнено думки вітчизняних та зарубіжних науковців в галузі морального виховання щодо природи совісті. Виокремлено механізми формування совісті: самооцінка, ціннісне ставлення, децентрація, рефлексія. Схарактеризовано вікові особливості її прояву в ранньому онтогенезі: старшому дошкільному (5–7 р. ж.) та молодшому шкільному віці (9–11 р. ж.), які впливають на становлення моральності особистості.

Ключові слова: *совість, моральна самосвідомість, децентрація, самооцінка, саморегуляція, рефлексія, особистість, онтогенез, старший дошкільник, молодший школяр.*

Проблема совісті останнім часом різнобічно досліджувалась вченими багатьох країн. Цікавість до цієї теми в Україні зумовлена потребою держави у вихованні соціально активної, морально свідомої особистості, яка зможе не лише відстояти власні права, але й сприяти гармонізації здоров'я нації. Саме від набуття кожним громадянином багажу універсальних моральних цінностей залежить майбутнє держави.

Вітчизняними і зарубіжними філософами, психологами, педагогами совість трактується по-різному: як гуманістична цінність (І. Кант, Г. Гегель, Г. Гельвецій, П. Гольбах, Г. Дробницький, Г. Спенсер, Я. Мільнер-Іринін, Е. Фромм); внутрішня етична інстанція (К. Демиденко, Л. Колберг, О. Кононко, В. Сухомлинський); інстинкт (Ч. Дарвін, К. Кропоткін, Г. Спенсер); ставлення до себе і до світу (Л. Балацька, К. Демиденко, О. Дробницький, Г. Костюк, родина Снайдерів, В. Сухомлинський, Л. Чорна); почуття (Г. Костюк, О. Кононко, О. Кульчицька, Я. Мільнер-Іринін, В. Сухомлинський, С. Якобсон); вроджена властивість особистості (І. Кант, Г. Гегель); якість, що набувається під дією виховання (В. Белінський, Г. Гельвецій, П. Гольбах, Л. Фейєрбах).

Аналіз праць фахівців засвідчує, що проблема совісті досліджувалася в різних аспектах і ракурсах, зокрема: в контексті

розвитку моральних почуттів в ранньому та дошкільному віці (Л. Буйнова, К. Демиденко, І. Ізард, Н. Кленова, О. Кульчицька, О. Меренков, родина Снайдерів); у зв'язку з почуттями страху, сорому, провини, каяття (І. Бех, О. Захаров, І. Ізард, О. Кульчицька, В. Малахов, О. Малеева, В. Момов); через характеристику видів, ступенів совісті (В. Горленко, родина Снайдерів, Е. Фромм); у зв'язку совісті з такими моральними якостями, як-то добросовісність, справедливість, правдивість, чесність, відповідальність, обов'язковість, самоповага, гордість (Н. Басюк, Г. Беленька, М. Дідора, З. Діхтяренко, Н. Дятленко, Р. Жумаканова, В. Киричок, О. Лопуховська, М. Савчин, Н. Стаднік, Ж. Тасжурекова, Т. Фасолько, К. Чорна, В. Шевченко, Н. Шкляр), через розкриття механізмів становлення моральної саморегуляції (О. Безверхий, Л. Буйнова, Л. Колберг, Н. Кленова, О. Меренков), рефлексії (І. Бех, В. Тернопільська), свідомості та самосвідомості в дитячому віці (О. Галян, І. Булах, О. Кононко, Р. Павелків, М. Савчин).

Важливим аспектом досліджуваної проблеми є вивчення вікової специфіки прояву совісності та функціонування совісті як внутрішньої етичної інстанції. Як свідчить аналіз психолого-педагогічних праць, означена проблема досліджувалась на різних етапах онтогенезу: в дошкільному дитинстві (О. Кононко, О. Кульчицька), молодшому шкільному віці (О. Роговець, В. Киричок, О. Третяк), підлітковому віці (К. Журба, І. Кухар), юнацькому віці (Г. Кирмач, О. Малеева, С. Монахов, О. Молчанова, К. Чорна).

Значну увагу психологи і педагоги приділяють дослідженню ефективних методів і засобів морального виховання особистості. Проаналізовано наукову літературу щодо питань змісту, форм і методів роботи з морального виховання в різних видах діяльності дітей 5–10 років: у грі (Л. Артемова, Д. Менджерицька, Л. Шульга); під час трудового виховання (Т. Поніманська, В. Сухомлинський); в ситуаціях морального вибору (О. Кошелівська), у спілкуванні з однолітками (В. Киричок, В. Павленчик); виховання в сім'ї (Т. Титаренко) тощо.

Метою статті є розкриття поняття “совість” як показника моральної самосвідомості особистості в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

У педагогіці совість розглядають як “вияв моральної самосвідомості особистості, її здатність здійснювати моральний

самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків” [8].

Вітчизняний філософ Я. Мільнер-Іринін вважав совість джерелом моральності, оскільки це “глибоке усвідомлення людиною її нерозривного зв'язку з людством”; “розум”, якого людина набуває протягом життя, самоконтроль розуму з точки зору суспільних потреб. Совість необхідна людині для самозбереження, розвитку, тобто для набуття знань про себе”.

Український науковець І. Бех висловлює сумнів з приводу твердження К. Платонова, що совість є розуміння добра та зла, усвідомлення, почуття відповідальності за свою поведінку [2].

Українські психологи О. Кульчицька О. Кононко, розкриваючи зміст основного поняття, визначають її як здібність особистості до морального самоконтролю, форму моральної свідомості людини.

Зокрема, В. Сухомлинський дає визначення поняттю совісті як емоційній та моральній оцінці людиною власної поведінки, добрих та поганих вчинків, основі переживання та усвідомлення відповідальності за власну поведінку перед собою та людьми, потреби робити добро, бачити себе хорошим. Совість як почуття власної відповідальності виховується, проявляється і формується тільки в діяльності, поведінці, обставинах, через перетворення істини на особисту думку. Педагог вважав, що совість та почуття сорому як гарантії відповідальності та обов'язку спонукають до самоконтролю, мотивують особистісну потребу оцінювати власні вчинки та якості.

Зважаючи на визначення совісті попередниками, ми будемо її розуміти як внутрішню етичну інстанцію, що ґрунтується на усвідомленні основних моральних категорій “добра” та “зла” і проявляється у здатності реагувати на них, самостійно контролювати власну поведінку, відчувати відповідальність за себе та інших [9].

Підсумовуючи всі вищезазначені поняття, вдалим, на нашу думку, є визначення К. Чорної щодо моральної самосвідомості особистості, яке охоплює всі особливості прояву совісті як її показника, – це усвідомлення себе, своїх моральних цінностей, ставлень, якостей, потенційних можливостей, вчинків, їхніх мотивів і наслідків, регулювання власної поведінки та моральне самовдосконалення [2].

У структурі самосвідомості дитини науковці виокремлюють такі підструктурні компоненти: самооцінка, самоконтроль, саморегуляція. Оскільки саме вони є визначальними для успішного просування дитини по життю, – доцільно зосередити увагу дорослих на їх розвитку. Вони є підґрунтям для механізмів совісті, зокрема децентрації та рефлексії [1; 7].

Частково цей аспект розкрито нами в попередніх публікаціях, тому зупинимось на особливостях віку для використання цих механізмів в ранньому онтогенезі [8].

Психологи вважають старший дошкільний вік найбільш сенситивним для розвитку основ моральної самосвідомості, оскільки саме в цей період життя дитини закладаються її ціннісні орієнтації, виникають перші світоглядні уявлення, спостерігається надзвичайна пластичність психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн); висока емоційна сприйнятливність (О. Запорожець); з'являються такі особистісні новоутворення, як-то внутрішні етичні інстанції (Л. Божович, Д. Ельконін, О. Кононко); зародки почуття совісті як внутрішнього регулятора моральної поведінки; переважання продуманих дій над імпульсивними; елементарні форми довільної поведінки, прагнення керувати своїми вчинками; особиста свідомість, елементарне усвідомлення свого обмеженого місця в системі відносин з оточуючими (О. Кононко); формується самооцінка (М. Лісіна, О. Сілвестру), виявляється бажання бути визнаним в колі однолітків, дорослих.

У психолого-педагогічній літературі ціннісне ставлення до себе розглядають як важливий складник самосвідомості, що засвідчує зрілість особистості. Воно має відповідні компоненти, форми та показники прояву (І. Бех, О. Кононко, В. Мясіщев, В. Сластьонін, В. Столін, В. Сухомлинський та інші).

Аналіз наукових джерел дає підстави для твердження про важливість виховання ціннісного ставлення до себе у розвитку дитини дошкільного віку за допомогою різноманітних засобів педагогічного впливу (І. Бех, О. Кононко, М. Корепанова, І. Мезеря, В. Непомнящая, С. Тищенко та інші).

Вагомою для нашого дослідження є думка О. Кононко, Т. Поніманської про те, що зародження самосвідомості починається з усвідомлення дитиною себе як суб'єкта дій, виокремлення себе з оточення, формування перших уявлень про своє

“Я”. Самосвідомість, на думку психолога, це складний психічний процес, який полягає у сприйманні дитиною численних “образів” самої себе в різних ситуаціях діяльності і поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми. Самосвідомість – це сполучення окремих образів у розумінні власного “Я”, “відмінного від інших”. Самосвідомість є важливим елементом особистості. Вона виявляється в єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе, саморегуляції поведінки і діяльності [4; 6].

Досліджуючи моральну самосвідомість у дитячому віці, Р. Павелків також дійшов висновку, що першооснови моральної самосвідомості закладаються ще в дошкільному дитинстві, коли дитина починає виокремлювати моральний складник у соціальних ситуаціях та сприймати себе як суб’єкта моральної поведінки. Завдяки вивченню моральної самосвідомості на різних вікових етапах з’являється можливість простежити рівень соціалізації дитини, особливості розуміння нею моральних приписів, соціальних законів співіснування [5, с. 82–83].

Для старшого дошкільного віку, на думку психолога, важливе виникнення специфічної моральної мотивації, тобто дитина здатна до виконання непривабливої діяльності під дією морального переконання, почуття сорому та відповідальності за власні вчинки. Ця особливість проявляється також у засвоєнні та інтеріоризації дошкільниками винятково позитивних еталонів, хоча дорослі, здебільшого, зосереджують увагу вихованців на негативних зразках [5, с. 89].

Зокрема, проявляється самооцінка – рівень розвитку самосвідомості, усвідомлення себе в світі, власних вчинків, мотивів, ставлення до навколишнього світу і до самого себе. Її джерелом виступають оцінки дорослих, які формують ставлення дитини до себе. Виникнення самооцінки означає досягнення відповідного розвитку мислення та мовлення, що дає можливість порівнювати, аналізувати власні вчинки.

Отже, у житті дошкільника моральна самосвідомість виявляється в єдності емоційно-ціннісного ставлення до себе, самопізнання та саморегуляції поведінки в різних видах ставлень.

На нашу думку, одним із важливих складників для розвитку зачатків совісті наприкінці дошкільного дитинства є

ступінь розвиненості механізму децентрації. Важливою є участь дорослого у навчанні дитини вміння проявляти здорову міру самолюбності, ставати на позицію іншої людини незалежно від особистого ставлення до неї, намагатися зрозуміти, що інша людина може сприймати щось інакше; долати егоцентризм, узгоджувати свої дії з діями інших [4].

Наприкінці дошкільного дитинства, за даними вчених (О. Безверхий, І. Бех, О. Галян, Л. Колберг, Ж. Піаже), можлива поява рефлексії. У своїх концепціях психолог Ж. Піаже звертає увагу на те, що дитина до певного віку не може стати на позицію іншої людини. Явище рефлексії, як відзначають І. Бех, М. Боришевський, – головне новоутворення в моральному розвитку молодшого школяра й основа для розвитку самосвідомості, яка починається з відображення себе, свого внутрішнього світу і власної поведінки у свідомості особистості.

Для успішної роботи дорослого з молодшими школярами з виховання у них совісті як показника моральної самосвідомості важливо враховувати певні специфічні прояви вікових характеристик. У розвитку особистості дитини 6–11 років життя відбувається зміна її соціальної позиції: вона стає членом шкільного та класного колективів.

У зв'язку з орієнтацією учнів початкових класів на усвідомлення оцінки вчинків інших, дорослому належить провідна роль у виокремленні мотиву вчинку, роз'ясненні сутності, аналізі аналогічних вчинків в різних ситуаціях. Завдяки заохоченню соціального вчинку дитини з боку дорослого у молодшого школяра мотив самоцінності моральної норми може трансформуватись на потребу отримати похвалу.

Незважаючи на перелічені поведінкові прояви, для молодшого школяра характерний розрив між знанням моральних норм і відповідною поведінкою. Учням самостійно, без цілеспрямованого впливу дорослого, важко навчитись співвідносити свої уявлення про життя з реальними вчинками та конкретним поведінням.

Потреба підростаючої особистості в товариських стосунках та спілкуванні спонукає учня свідомо підпорядковувати свої спонуки загальним цілям і завданням, керувати власною поведінкою, набувати позитивних моральних якостей, бути вимогливим у ставленні до себе (3–4 класи).

Для успішної побудови виховної роботи варто зважати на емоційний стан дитини, її емоційні реакції, силу та напруження потреби, що спонукає до діяльності; індивідуальні психологічні особливості: прагнення, мотиви, спонуки, рівень морального розвитку.

Особливість кінця молодшого шкільного віку – провідна роль спілкування з однолітками, тому спостерігається частий перехід від одних угруповань до інших: змінюється коло спілкування з однолітками, але не дружба. Дружба в цьому віці нагадує співпрацю. Співпраця закінчується з кінцем справи.

О. Безверхий визначає “совість” та “чесність” як один із типів моральної свідомості молодших школярів. Науковець дослідив, що в молодшого школяра у моральному розвитку спостерігаються відносно сталі смислові утворення, які мають самостійні прояви, що становлять основу моральної свідомості дитини, – переживання провини у разі порушення моральної норми та виникнення потреби повідомляти дорослим про власні вчинки. Це уміння називається “ставлення-совість” і “ставлення-чесність”.

Л. Виготський відзначає, що для “соціальної ситуації розвитку” в молодшому шкільному віці характерне поєднання внутрішніх процесів та зовнішніх умов: зменшується підкорення дитини зовнішнім умовам, збільшується значення самостійності, виникають відносно стійкі форми поведінки, діти починають самостійно організовувати власну діяльність.

Узагальнюючи вікові особливості морального розвитку, В. Житарюк пов’язує цей розвиток молодшого школяра із рівнем його когнітивного розвитку. У віці 7–9 років дитина спроможна самостійно засвоювати, визнавати, поділяти моральні вимоги суспільства (Л. Божович, Л. Кольберг, О. Скрипченко та інші). Молодший шкільний вік є сенситивним щодо засвоєння моральних норм і становлення саморегуляції (Л. Сапожникова, С. Якобсон та інші). В учнів початкових класів уже наявні психофізіологічні передумови для формування довільної поведінки на основі моральних вимог, а отже, і здатність стримувати імпульсивні вчинки, проявляти самостійність, контролювати свої дії (І. Бех, З. Карпенко, О. Корміло, О. Скрипченко та інші).

На думку В. Киричок, в характеристиці молодшого школяра може з’явитись таке новоутворення, як здібність цінувати

іншу людину. За І. Бехом, така здібність формується педагогом через розкриття позитивних сторін у знайомих людей з найближчого кола оточення (дорослого, дитини), згодом з'явиться цікавість до конкретної дитини.

Т. Дуткевич, вважає, що молодшому шкільному віці зростає значущість оцінок однолітків. Формування здатності до оцінки товаришів має випереджальний характер і стимулює формування самооцінки. До ровесника дитина проявляє більшу вимогливість, ніж до себе. Вона знаходить помилки й недоречності в роботі товариша в той час, як аналогічних помилок у себе не помічає. Зростає орієнтація дитини на аналіз діяльності та її результатів як основу оцінювання ровесника. У молодших школярів взаємні оцінки більш суб'єктивні, визначаються емоційним ставленням один до одного. Діти вже узагальнюють дії товаришів у різних ситуаціях, залежно від сформованості власної самооцінки, наділяють їх певними характеристиками.

Отже, основи совісті як показника моральної самосвідомості починають закладатись у дошкільному дитинстві за умов цілеспрямованого керівництва з боку значущого дорослого. Основними механізмами для розвитку совісті в ранньому онтогенезі є самооцінка, децентрація, рефлексія. При цьому вищезазначені механізми перебувають у тісному взаємозв'язку, доповнюють один одного, допомагаючи забезпечувати формування стійкої особистісної якості – совісності.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1 / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – С. 207–220.
2. Бех І. Д. Концептуальні засади виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – Черкаси : ЧОППОП, 2014. – 44 с.
3. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / Олена Іванівна Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості : [монографія] / за ред. М. Савчина, І. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 64–76.
4. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості / Олена Леоніївна Кононко. – К. : Освіта, 1998. – 256 с.

5. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 247 с.
6. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : підручник/ Тамара Іллівна Поніманська. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академвидав, 2013. – 462 с.
7. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Издательство Моск. ун-та. – 1983. – 284 с.
8. Тофтул М. Г. Етика: (навч. посібник) / М. Г. Тофтул. – К. : Академія, 2005. – 416 с.
9. Хоріщенко Г. Г. Совесть як складова морального виховання / Г. Г. Хоріщенко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Київ ; Житомир : Волинь, 2003. – Вип. 5, кн. 1. – С. 186–191.

Г. Г. Марунина

Совесть как показатель морального самосознания личности в раннем онтогенезе

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье отображены теоретические подходы к раскрытию содержания понятия “совесть” как показателя развития морального самосознания личности. Обобщены взгляды отечественных и зарубежных ученых в отрасли морального воспитания на природу совести. Выделены механизмы формирования совести: самооценка, ценностное отношение, децентрация, рефлексия. Охарактеризованы возрастные особенности ее проявления в раннем онтогенезе: старшем дошкольном (5–7 лет) и младшем школьном возрасте (9–11 лет), которые влияют на становление нравственности личности.

Ключевые слова: *совесть, нравственное самосознание, децентрация, саморегуляция, самооценка, рефлексия, личность, онтогенез, дошкольник, младший школьник.*

H. H. Marunina

Conscience as an Index of Moral Self-Consciousness of Personality in Early Ontogenesis

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

In the article, the theoretical approaches to revealing the essence of the concept “conscience” are considered. Conscience is defined as an index of

development of moral self-consciousness of personality. Some opinions of home and foreign scientists in the sphere of moral education concerning the nature of conscience have been generalized.

The mechanisms of forming conscience are distinguished: self-appraisal, value attitude, de-centering, and reflection. The age features of its display in early ontogenesis are described, namely in senior preschool (children from five to seven years of life) and junior school age (from nine to eleven years of life), which influence the formation of morality. The author notes that new formations have specific features of manifestation in certain age categories of children.

Keywords: conscience, moral consciousness, personality, ontogenesis, preschool child, primary schoolchildren.

References

1. Bekh, I. D., Chorna K.I. (2014). *Kontseptualni zasady vykhovannia moralnoi samosvidomosti zrostauchoi osobystosti v pozaklasnii diialnosti zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv* [Conceptual principles of education of moral consciousness of personality in extracurricular activity of general educational establishments]. Cherkasy: CHOIPOP.
2. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti: Book 1* [Education of personality]. Kyiv: Lybid.
3. Halian, O. I. (2009). Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti na etapi doshkilnoho dytynstva [Development of moral consciousness and self-consciousness on the stage of preschool childhood]. In M. Savchyn & I. Halian (Eds.), *Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti* (pp. 64-76). Drohobych.
4. Kononko, O. L. (1998). *Sotsialno-emotsiyni rozvytok osobystosti* [Social-emotional development of personality]. Kyiv: Osvita.
5. Pavelkiv, R. V. (2004). *Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u ditjachomu vitsi* [Development of moral consciousness and self-consciousness in child's age]. Rivne: Volynski oberehy.
6. Ponimanska, T. I. (2013). *Doshkilna pedahohika* [Preschool pedagogics]. Kyiv: Akademvydav.
7. Stolin, V.V. (1983). *Samosoznaniie lichnosti* [Consciousness of personality]. Moscow: Izd-vo Moskovskoho un-ta.
8. Toftul, M. H. (2005). *Etika* [Ethics]. Kyiv: Akademia.
9. Khorishchenko, H. H. (2003). Sovist yak skladova moralnoho vykhovannia [Conscience as a constituent of moral education]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Vol. 5 (1)* (pp. 186-191). Kyiv; Zhytomyr: Volyn.